

**FENOMENUL REZILIENȚEI PSIHOSOCIALE:
CLARIFICĂRI PSIHANALITICE**

Zinaida BOLEA*

CZU 159.96

Rezumat: *Articolul se referă la perspectiva psihanalitică asupra fenomenului rezilienței, incluzând sinteze teoretice și ilustrări empirice. Sunt aduse în prim-plan două abordări psihanalitice fundamentale referitoare la reziliență – una derivată din teoria psihanalitică a pulsuniilor, alta derivată din teoria psihanalitică a relațiilor de obiect. În aspect teoretic, este clarificată definiția rezilienței, fiind delimitate resursele și limitele acestui fenomen. În același timp, este problematizat fenomenul pseudorezilienței, exemplificat prin mecanismul clivajului. În aspect empiric, sunt prezentate rezultate ale unor studii dedicate fenomenului rezilienței în contexte totalitare. Astfel, sunt invocate fenomenul Pitești din România comunistă, deportările din Kalmîkia, represiunile intelectualității ruse în perioada stalinistă, deportările staliniste din RSSM. Articolul scoate în evidență capacitatea individului de a valorifica resursele spirituale, comunitare, culturale în situații traumatogene determinate de sisteme totalitare.*

Cuvinte-cheie: reziliență, psihanaliză, pseudoreziliență, clivaj, regim totalitar.

**THE PHENOMENON OF PSYCHOSOCIAL RESILIENCE:
PSYCHOANALYTIC CLARIFICATIONS**

Abstract: *The article focuses on the psychoanalytic perspective on the phenomenon of resilience, including theoretical syntheses and empirical illustrations. Two fundamental psychoanalytic approaches to resilience are highlighted - one derived from psychoanalytic drives theory, the other derived from psychoanalytic object relations theory. On the theoretical level, the definition of resilience is clarified and the resources and limits*

* **Zinaida BOLEA**, doctor în psihologie, conferențiar universitar, Universitatea de Stat din Moldova, zbolea@yahoo.com

of this phenomenon are delineated. At the same time, the phenomenon of pseudo-resilience is problematized, exemplified by the mechanism of splitting. On the empirical side, the results of studies on the phenomenon of resilience in totalitarian contexts are presented. Thus, the Pitești phenomena in communist Romania, the deportations in Kalmykia, the repression of the Russian intellectuals during the stalinist period, and the stalinist deportations in the MSSR are invoked. The article highlights the individual's ability to make use of spiritual, community and cultural resources in traumatic situations caused by totalitarian systems.

Keywords: resilience, psychoanalysis, pseudo-resilience, splitting, totalitarian regime.

Introducere:

Termenul de reziliență a fost preluat din fizica metalurgică, unde este utilizat cu referire la rezistența metalelor. Astfel, preluat din concretul materialelor fizice, termenul prezenta multe dificultăți în a fi reprezentat în realitatea psihică, incomparabil mai complexă decât cea fizică. Totuși, câteva definiții ne vor ajuta să avem o claritate asupra conceptului și asupra acestui fenomen.

M. Manciaux (2010) susține că reziliența reprezintă capacitatea unei persoane sau a unui grup de a se dezvolta bine, de a continua să se proiecteze în viitor, în prezența unor evenimente destabilizatoare, condiții de viață dificile, traume uneori severe. Același autor menționează că reziliența implică două dimensiuni fundamentale: 1) rezistența la distrugere și 2) construcția unei existențe demne de trăit. În același timp, M. Manciaux precizează următoarele caracteristici, care țin de vulnerabilitatea fenomenului: reziliența nu este niciodată absolută, dobândită o dată pentru totdeauna, ci reprezintă o capacitate care rezultă dintr-un proces dinamic, evolutiv, în timpul căruia intensitatea unei traume poate depăși resursele subiectului; reziliența este variabilă în funcție de circumstanțe, de natura traumei, de contexte și de etapele vieții; reziliența poate fi exprimată în moduri foarte diferite, în funcție de diferite culturi [10].

M. Rutter (1993) afirmă că reziliența este un concept interactiv care se referă la o rezistență relativă în raport cu experiențele de risc din mediu sau la depășirea stresului sau a adversității. Autorul american susține că

reziliența începe cu o recunoaștere a variației individuale uriașe în privința răspunsurilor oamenilor la aceleași experiențe și analiza consecințelor, cu presupunerea că o înțelegere a mecanismelor care stau la baza acestei variații va clarifica procesele cauzale și, prin aceasta, va avea implicații asupra strategiilor de intervenție atât în ceea ce privește prevenirea, cât și în ceea ce privește tratamentul. Tot Rutter afirmă că reziliența nu reprezintă o singură trăsătură și nici nu presupune o uniformitate a relaționării cu mediul și cu factorii de stres [12].

Psihanalistul francez S. Tisseron (2007) susține că reziliența este „capacitatea de a depăși un traumatism și/sau de a continua să te dezvolți într-un mediu care îți este ostil”. Autorul descrie și o procesualitate a rezilienței, care implică patru etape: 1) pregătirea pentru a face față unui traumatism; 2) rezistența în fața traumatismului; 3) reconstruirea capacităților proprii după criză sau traumatism; 4) consolidarea vindecării. Cu referire la definiția, dar și la fenomenologia rezilienței, S. Tisseron (2017) afirmă că definițiile date fenomenului sunt atât de numeroase, încât ar trebui să vorbim mai curând de „reziliențe”, decât de „reziliență” [14].

Reziliența din perspectivă psihanalitică

Fiind interesată și de cercetarea traumei, psihanaliza se referă la reziliență ca la un proces de reorganizare psihică în fața traumatismului. Psihanaliștii consideră că trauma nu constă doar într-un șoc provocat de un agent extern, dar și de posibilitățile de reacție ale persoanei față de acesta. În acest sens, reziliența ar implica capacitatea psihismului de a tempera traumatismul, generând noi condiții psihice, grație capacității aparatului psihic de a dezvolta un travaliu cu un potențial creativ de determinare a acțiunilor transformatoare. În același timp, psihanaliza propune investigarea rezilienței în funcție de două filiere teoretice centrale ale sale, care, la rândul lor, prezintă modalități diferite de analiză a acestui concept. Prima se bazează pe teoria pulsionilor, iar a doua pe teoria relațiilor de obiect [5].

Conform concepției teoriei pulsionilor, investigarea rezilienței ține de mecanismele de apărare folosite pentru a face față traumei. Această abordare se bazează pe analiza modului în care mecanismele de apărare sunt utilizate în fața unei situații traumatice. Termenul de „apărare” este folosit în primele lucrări ale lui S. Freud și se referă la lupta Eului împotriva afectelor dureroase sau insuportabile. În lucrarea *Pulsiuni și destine*

ale pulsuniilor, S. Freud descrie patru mecanisme de apărare: refularea, sublimarea, transformarea în contrariu și întoarcerea asupra propriei persoane. La acel moment, deja interesat de elaborarea cadrului conceptual teoretic al psihanalizei și prioritizând teoria fantasmei, S. Freud descrie aceste mecanisme de apărare în logica destinului pulsunii, prin destin înțelegând diversele moduri de apărare care sunt mobilizate împotriva pulsuniilor. Astfel, mecanismele de apărare sunt mijloace folosite de Eu pentru a domina, a controla și a canaliza pericolele externe și pulsuniile interne, reprezentând strategii inconștiente și involuntare, utilizate de psihic pentru a asigura homeostazia psihică. În acest sens, funcționarea rezilientă presupune flexibilitatea modelelor de adaptare și de gestionare a mecanismelor de apărare, urmate de creativitate în formele de adaptare pentru a depăși adversitatea [3, 7].

A. Freud (1937/2002) este psihanalista care, prin interesul său pentru funcțiile Eului, va deplasa accentul, așa cum afirma ea însăși, de la straturile profunde ale psihismului - care țin de pulsuni, afecte, fantasme -, la anumite funcții ale Eului. Având în vedere că finalitatea procesului analitic este corectarea disfuncționalităților și restabilirea integrității Eului, A. Freud susține că scopul Eului este de a scoate permanent din acțiune pulsuniile prin intermediul unor măsuri defensive corespunzătoare. Astfel, atunci când anunță despre tendința Eului spre sinteză, A. Freud se referă direct la reziliență și la procesul de reziliență [6].

Din punct de vedere psihanalitic, în procesul de reziliență prevalează mecanismele de apărare considerate mature și adaptative, care contribuie la o stare bună de sănătate mintală. Printre acestea se numără sublimarea, umorul și altruismul, care servesc drept suport pentru situații conflictuale și ajută la gestionarea impulsurilor agresive prezente în situația traumatică, condiție necesară pentru menținerea echilibrului intrapsihic. Apărările considerate imature/primitive, cum ar fi proiecția, clivajul, trecerea la act și comportamentul pasiv-agresiv, se opun procesului rezilient, pentru că nu permit Eului plasticitatea și flexibilitatea necesare pentru un astfel de proces. Totuși, este important a menționa că și mecanismele primare de apărare prezintă strategii adaptative pentru a suporta trauma, precum și suferința care o însoțește, din aceste considerații derivând una dintre recomandările de bază ale consilierii psihologice de sorginte psihanalitică – de a nu ataca

mecanismele de apărare ale individului și de a lucra asupra lor secundar, prin realizarea altor obiective terapeutice.

Conform teoriei relațiilor de obiect, resorturile rezilienței se construiesc în primii ani de viață, într-o rețea de legături caracterizată prin sprijin, atașament și identificare, în intersubiectivitatea care se manifestă în relația cu Celălalt. În acest fel, psihanaliza își propune să investigheze reziliența pornind de la legăturile semnificative dezvoltate de individ încă din primii ani de viață. Acestea pot contribui la adaptarea reușită în fața traumei, deoarece sunt surse importante de energie intrapsihică. Din această perspectivă, se remarcă în special interacțiunile mamă-copil. Calitatea interacțiunilor timpurii mamă-copil permite dobândirea unor resurse intrapsihice fundamentale, care contribuie la dezvoltarea resurselor reziliente în individ. Astfel de resurse provin dintr-un proces intersubiectiv menit să asigure dezvoltarea securității și a autonomiei interioare a copilului [3, 5, 8].

Mecanisme de apărare primare și pseudoreziliența

Psihanaliștii au problematizat fenomenul rezilienței, prin invocarea realităților clivajului, frecvent întâlnit în traumele psihice. În acest sens, S. Tisseron insistă asupra ambiguităților și riscurilor utilizării masive a termenului de reziliență, formulând următoarea întrebare: „Dacă cei „rezilienți” sunt eroi care au experimentat traumele, cu ce preț plătesc pentru succesul lor? Cu cel al clivajelor puternice, al negărilor masive, al anesteziei sentimentelor și emoțiilor lor, al psihozelor reci sau al perversiunilor vizibile doar în viața privată.” Autorul francez consideră că „clivajul este mai degrabă o modalitate de a supraviețui unei traume decât o modalitate de a se reconstrui”, deoarece clivajul pune trauma în latență [13].

În raport cu această problematizare a rezilienței, psihanalistii fac prima trimitere la S. Ferenczi, care, reluând tematica traumatismului, s-a referit și la anumite mecanisme de apărare caracteristice situațiilor traumatiche: clivajul, identificarea cu agresorul, identificarea sentimentului de culpabilitate al agresorului. Relatând despre identificarea cu agresorul, S. Ferenczi susține că, atunci când un copil sau un adult trăiește într-un mediu periculos, acesta rămâne în permanență în alertă. Astfel, dezvoltă o anticipare a momentelor critice datorită unei identificări prin anxietate cu persoana periculoasă. În legătură cu abuzul sexual asupra copilului, Ferenczi menționează că anxietatea teribilă îl obligă să se supună automat voinței agre-

sorului, să presimtă cele mai mici dorințe ale sale și să i le îndeplinească, respectiv, se vor identifica cu agresorul. De asemenea, S. Ferenczi (1932b) menționează că cea mai importantă schimbare provocată în spiritul copilului de identificarea anxioasă cu partenerul adult este reprezentată de introiectarea sentimentului de culpabilitate al adultului. Ferenczi se referă și la fenomenul clivajului, pe care îl descrie în termenii unei pseudoînșănătoșiri, menționând că niciun analist nu va fi surprins să observe că o parte a personalității va regresa către o stare de beatitudine pretraumatică – o traumă care anulează toate eforturile” [14].

Considerând clivajul un mecanism central în fenomenologia traumei, S. Tisseron (2017) susține că, atunci când încercăm să definim și să re-perăm reziliența, trebuie să avem în vedere că clivajul este utilizat atât de victime, cât și de agresori. Potrivit psihanalistului francez, clivajul ajută la supraviețuirea psihică în urma unui traumatism, dar nu și la reconstruirea psihică [13].

Trecând în revistă polemicile privind definirea și fenomenologia rezilienței, subscriem perspectivei formulate de către S. Tisseron, care consideră că, mai degrabă, putem vorbi despre reziliențe decât despre reziliență – atât din perspectivă științifică, cât și ca trăire a protagonistului. Din punct de vedere științific, ne referim la definiții ale rezilienței din diferite perspective – cognitiv-comportamentală, psihiatrică, psihanalitică ș.a. Din punct de vedere fenomenologic-existențial, fenomenul rezilienței se referă la multiple patternuri existențiale, trăiri intrapsihice și interpsihice, care pot implica și determina o realitate rezilientă, pentru un anumit individ, într-un anumit moment istoric.

Studii referitoare la fenomenul de reziliență în perioada comunistă

În acest scurs recurs ne vom referi la câteva studii dedicate rezilienței în contexte represive, realizate în România, Kalmîkia, Rusia și Republica Moldova.

Pentru România, unul dintre cazurile de cea mai mare rezonanță este cel al închisorii de la Pitești, fiind relevantă, în acest sens, cercetarea psihanalistei I. Talaban *Teroare comunistă și rezistență culturală. Experimentul Pitești* (2007). Analizând mărturiile deținuților politici trecuți prin Experimentul Pitești, I. Talaban identifică recursul la religie ca un mecanism privilegiat de apărare în procedura de supraviețuire psihică, în condițiile în

care deținuții erau intelectuali, oameni de știință, lideri de opinie, majoritatea dintre ei cu educație laică. Și totuși, foștii deținuți politici, în momentul interviuării, au convingerea intimă că-i datorează supraviețuirea lui Dumnezeu. În cadrul procedurii de reeducare de la Pitești, deținuții erau aduși nu doar la stări de neputință și durere fizică, ci și la stări care presupuneau riscul unei dezorganizări psihice și morale, fiind impuși să-și defăimeze părinții, prietenii, mentorii – această procedură perversă fiind cel mai dureros de îndurat. În mod paradoxal, susține Talaban, acest tip de tortură a avut efectul contrar, facilitând, la majoritatea celor trecuți prin Pitești, o revelație a sacrului. Ipotezele formulate de cercetătoare în privința acestui fenomen se referă la regresia psihică masivă care se întâmplă în situațiile existențiale de limită, manifestată prin identificarea cu reprezentarea lui Hristos, ca personaj el însuși supus torturii pentru credința sa, precum și cu imaginea parentală și conținătoare a autorității divine [12].

În legătură cu deportările staliniste din Kalmîkia, E. B. Gucinova (2009) spune că pentru kalmîkii deportați și copiii acestora învățarea limbii ruse au însemnat supraviețuirea fizică, inițial fiind incapabili să se angajeze la muncă, pentru că nu știau limba rusă. Ulterior, învățarea și preluarea identității lingvistice ruse a însemnat și o încercare de reabilitare socială și de îndepărtare de identitatea stigmatizată [4].

Referindu-se la intelectualii ruși deportați în Gulag în perioada represiviilor staliniste, Pushkarova (2020) vorbește despre literatură ca factor de protecție a intelectualilor aflați în condiții extreme, atât din punct de vedere fizic, cât și narcisic, fiind supuși umilințelor din lagărele staliniste. Autoarea citată, ea însăși descendentă din părinți și bunici deportați și exterminați în Gulag, menționează despre faptul că feminitatea și maternitatea au supraviețuit grație transmiterii transgeneraționale a unor obiecte materne suficient de bune în psihicul individual și în cultură; astfel, chiar și condiții de lagăr, oamenii țineau neapărat să păstreze și să perpetueze tradițiile de familie [10].

În cazul deportărilor din RSSM, dinamica defensivă inconștientă identificată include atât mecanisme de apărare primare, cât și mecanisme de apărare secundare. Dintre mecanismele de apărare primare anunțate în literatura de specialitate, în cazul deportărilor prevalează idealizarea și devalorizarea și se atestă printr-o frecvență mai scăzută identificarea cu agre-

sorul, construirea unui Sine fals, negarea. Dintre mecanismele de apărare mature, cel mai frecvent sunt atestate activismul și sublimarea. Formele de activism reperate în narațiunea persoanelor deportate sunt activismul sublimatoriu și activismul ideologic. În ceea ce privește aspectul sublimatoriu, decelăm cântecul ca formă de creație, în care găsim forme de libidinizare a traumatismului. Reziliența familială identificată în cazul fenomenului deportărilor este constituită din realități care se referă la solidarizarea familiei, păstrarea legăturii cu familia extinsă, asigurarea unei istorii a familiei în care să predomine continuitatea spațiului familial și imaginea pozitivă a familiei. Aceste forme de reziliență familială sunt determinate de condiții preexistente deportărilor, precum calitatea atașamentului intrafamilial și interiorizarea obiectelor parentale bune. Reziliența comunitară identificată în cazul fenomenului deportărilor este definită prin următoarele dimensiuni: solidaritatea și ajutorul din partea unor consăteni; ajutorul din partea băștinașilor din locurile deportării; ajutorul reciproc în cadrul grupului de deportați. Reziliența spirituală identificată în cazul fenomenului deportărilor este definită prin următoarele dimensiuni: repere existențiale pozitive interiorizate în cadrul familiei până la declanșarea traumatismului; menținerea contactului cu reperele spirituale; menținerea contactului cu reperele culturale; perpetuarea tradițiilor în locurile deportării [1, 2].

Concluzii:

Fenomenul rezilienței psihice reprezintă unele similarități cu trauma psihică, în sensul efortului continuu de conceptualizare și definire. Sinteza definițiilor referitoare la fenomenul rezilienței umane permite reperarea unor caracteristici centrale ale acestuia: 1) capacitatea de adaptare unui context existențial de limită, destabilizator pentru funcționarea psihică; 2) capacitatea de valorificare a resurselor psihice proprii într-un context existențial de limită; 3) capacitatea de dezvoltare a personalității după încheierea evenimentială a situației existențiale de limită.

Psihanaliza analizează fenomenul rezilienței într-un mod particular, prin luarea în considerare a aspectelor intrapsihice și interpsihice ale funcționării psihice a individului, fiind analizate atât mecanismele de apărare împotriva mișcărilor pulsionale, cât și felul în care se construiește comunicarea cu Celălalt. În acest sens, se constată că resursele și calitățile in-

dividuale ale persoanei reziliente nu diminuează din importanța analizei mediului familial și social în dezvoltarea sa, deoarece acestea constituie, de asemenea, aspecte importante în această construcție psihică. În acest sens, psihanaliza gândește reziliența ca pe o construcție psihică pornind de la relația părinte–copil, calitatea relațiilor timpurii, plasând obiectele parentale ca primi gardieni ai dezvoltării rezilienței la copil.

Din perspectivă psihanalitică, reziliența trebuie să rămână întotdeauna un fenomen problematizat, așa cum nu avem niciodată certitudinea acestei realități psihice, o reprezentare statică asupra rezilienței implicând riscul unor obtuzități de gândire asupra fenomenului.

În urma analizei mărturiilor persoanelor deportate, constatăm prezența unor patternuri de reziliență similare altor grupuri de supraviețuitori ai regimurilor totalitare. În acest sens, ne vom referi la patternuri generale, care țin de resursele individuale și grupale valorificate în condițiile existențiale de limită. În această ordine de idei, menționăm că constatăm patternuri reziliente culturale și spirituale ce fac trimitere la valorificarea activă a patrimoniului valoric al omenirii în contexte existențiale de limită. Prin urmare, capacitatea persoanei de a valorifica resursele culturale și spirituale reprezintă o resursă psihică importantă de supraviețuire.

Referințe bibliografice:

1. Bolea, Z. Particularități ale funcționării defensive în fenomenul deportărilor staliniste în RSS Moldovenească. În: Prolegomene din istoria psihologiei în Republica Moldova. România, Iași: Pan Europe, 2018, p. 156-164. ISBN 978-973-8483-84-2.
2. Cojocaru, L. D. Deportările staliniste – o traumă a memoriei românilor basarabeni. În: Petrencu, A; Cojocaru, L. D.; Pădureac, L. (coord.). Români în Gulag, vol.I, 2014, 319-337 p., ISBN 978-9975-128-10-0.
3. Golse, B. Le pédopsychiatre – psychanalyste face au concept de résilience. La résilience avant l'après-coup. În: Cyrulnik, B., Duval, P. (orgs.), Psychanalyse et Résilience. Paris: Odile Jacob, 2006, p. 61-76. ISBN 9782738118110.
4. Гучинова, Э.-Б. Помнить нельзя забыть: антропология депортационной травмы калмыков. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2005, 283 с. ISBN 978-3-89821-506-0.

5. Guedeney, A. L'attachement et la résilience: théorie, clinique et politique sociale. Dans: Cyrulnik, B., Duval, P. (orgs.), *Psychanalyse et Résilience*. Paris: Odile Jacob, 2006, p. 61-76. ISBN 9782738118110.
6. Freud, A. Eul și mecanismele de apărare. București: Trei, 1937/2002, ISBN 973-85683-0-7.
7. Freud, S. Pulsioni și destine ale pulsionilor. În: Freud, S. *Psihologia inconștientului*. București: Trei, 1915/2000, p. 59-78. ISBN 978-973-707-318-1.
8. Hanus, M. Freud et Prométhée, un abord psychanalytique de la résilience. În: Cyrulnik, B., Duval, P. (orgs.), *Psychanalyse et Résilience*. Paris: Odile Jacob, pp. 61-76. ISBN 9782738118110.
9. Manciaux, M. La résilience Un regard qui fait vivre. În: *Études*, 2001, nr. 10, t. 395, p. 321-330. ISSN 0014-1941.
10. *Пушкарева Т.* Разрушенные жизни: репрессии в Советском Союзе. В: *Журнал клинического и прикладного психоанализа*, 2021, 2(4), с 96-113.
11. Rutter, M. Resilience: Some Conceptual Considerations, In: *Journal of Adolescent Health*, 1993, vol. 14, p. 626-631.
12. Talaban, I. Teroarea comunistă și rezistența culturală. *Experimentul Pitești*. București: Editura Fundației Generația, 2007, 450 p. ISBN 978-973-87797-7-8.
13. Tisseron, S. *La résilience*. Paris: Presses Universitaires de France, 2007, 127 p. ISBN 978-2-13-056033-3.
14. Tomasella, B. Désubjectivation, resubjectivation et résilience collective en situation de catastrophes L'exil des Européens d'Afrique du Nord. Thèse de doctorat dirigée par Serge Tisseron Soutenue le 2 décembre 2016 à Paris, Université Paris 7 - Denis Diderot.